

УДК 322:261.7.061.234(477)(4)

УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Здіорук Сергій Іванович,
кандидат філософських наук, доцент

• Проаналізовано досвід взаємин органів державної влади та українських церков на ниві соціального служіння. Розкрито особливості й перспективи цієї взаємодії, зокрема показано, що Україна сьогодні перебуває на шляху розбудови такої моделі суспільно-релігійних та державно-церковних відносин, в якій світська і духовна сторони виступають не опозиціонерами, а рівноправними партнерами у соціальній діяльності, а також учасниками духовно-культурного діалогу.

Ключові слова: органи державної влади, українські церкви, партнерство, соціальна діяльність.

На українських теренах уже давно реалізується європейський досвід розвитку державно-конфесійних взаємин у руслі діалогу, консенсусу, паритетності, рівноправності та взаємоповаги. *Держава і релігійні організації розглядаються не як опозиціонери, а як партнери, котрі покликані працювати разом над розв'язанням нагальних суспільно значущих проблем.*

Вагому роль в еволюції національної моделі державно-конфесійних відносин у напрямі від сепараційної до коопераційної відіграли традиційно толерантні відносини українського суспільства до трансформацій у релігійному середовищі в добу новітнього відновлення Української Держави. В цьому контексті було продемонстровано, *по-перше, реальну можливість консолідації конфесій, їхнє вміння мислити стратегічно.* Як зазначали українські аналітики: «Якоїсь миті стало зрозуміло, що Церква (як інститут, а не певна релігійна

організація) здатна бути серйозною консолідуючою і, не в останню чергу, націєтворчою силою не через проведення демаркаційних ліній з інорелігійними спільнотами та мобілізацію колективного «ми» проти «вони», а надаючи політиці надійного морального підґрунтя, збагачуючи її фундаментальними цінностями свободи, відповідальності та справедливості» [1]. *По-друге, церкви і деномінації чи не вперше змогли вільно висловити власне ніким не нав'язане бачення суспільно-політичної ситуації в країні і бути почутими політикумом та широкими колами громадськості. По-третє, відчуття перспективи повноцінно інтегруватися у суспільний простір стимулювало діяльність релігійних організацій на благо України.*

Наочність розвитку процесу кооперації у державно-конфесійних взаєминах проявляється:

• в інтенсифікації та розширенні масштабів суспільно значущої роботи релігійних органі-

зацій, утриманні ними високого рівня авторитету у суспільстві;

- активізації співпраці церков і деномінацій з органами державної влади і місцевого самоврядування;

- спробах законодавчого осучаснення сфери свободи совісті та релігії.

Посилення соціальної складової в діяльності конфесій – безпосередній наслідок розвитку громадянського суспільства в Україні. Як наслідок, урізноманітнилися суспільно значуща діяльність церков та деномінацій. Релігійні організації попри традиційні напрями роботи (забезпечення лікування малозабезпечених, облаштування пунктів безкоштовного харчування нужденних, організація літнього відпочинку дітей-сиріт та дітей-інвалідів, допомога школам, будинкам-інтернатам, медичним закладам тощо) в контексті розвитку громадянських свобод дедалі активніше заявляють про себе в інформаційній сфері. Телебачення, кінематограф розглядаються конфесійними спільнотами в якості потужного чинника гуманізації особистості, духовного самовдосконалення людини. У цій царині за участі віросповідних інституцій реалізуються цікаві і змістовні проекти. Наприклад, дитячий проект «Антивірус для дітей» (стартував на каналі УТ-1 у листопаді 2008 р. завдяки Католицькому мультимедійному центрові та ТВ студії «Клара»). Програма є пізнавальною і розрахована на дітей від трьох років. Вона включає частини, котрі сприяють естетичному, музичному вихованню маленьких громадян та формуванню у них загальноприйнятих норм ввічливості, що вкрай важливо у сучасному прагматичному світі. Інший приклад – Міжнародний кінофестиваль «Покров». Торішній шостий захід пройшов у Києві під девізом: «Православне кіно – для молоді». Цим закликом організатори дійства прагнули вказати кінематографістам і громадськості на головну проблему сьогодення – відсутність релігійного виховання підростаючого покоління. Представлена на фестивалі продукція вигідно контрастувала з тим гламуром та маскультом, що поширені у вітчизняному телевізійному просторі.

Апробуючи нові форми соціального служіння, конфесії долучаються до вирішення актуальних проблем, котрі стоять сьогодні перед Українською Державою. Йдеться про належне пенсійне забезпечення, трудову міграцію, протидію поширенню ВІЛ/СНІДу. Зокрема, з вересня 2008 р. в Україні офіційно розпочав діяти недержавний церковний пенсійний фонд «Покрова», заснований главою УГКЦ Любомиром Гузаром. Структура покликана

Стратегічні пріоритети, №1, 2010 р.

забезпечити гідну пенсію насамперед священнослужителям і мирянам, але не тільки Греко-католицької церкви. Загалом клієнтами фонду можуть стати усі бажаючі громадяни України. Реагуючи на виклики, породжені світовою соціально-економічною та фінансовою кризою, УГКЦ разом з Фондом «Open Ukraine» виступила ініціатором розроблення та реалізації проектів, що мають створити оптимальні умови для повернення українських трудових мігрантів на Батьківщину. Унікальним є досвід налагодження ВРЦРО міжконфесійного діалогу у сфері подолання епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні шляхом прийняття та запровадження Концепції участі Церков та релігійних організацій України у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу та Стратегії участі Церков та релігійних організацій України у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу.

Намітився поступ у здійсненні церквами і деномінаціями просвітницько-виховної місії. Загалом проблема інтеграції духовної і світської систем освіти дискутується в українському суспільстві від початку 90-их років. Упродовж тривалого часу через заполітизованість і крайню суперечливість дане питання позитивно вирішувалося хіба що на регіональному рівні (переважно західноукраїнський регіон).

Звичайно, для врегулювання даної проблеми у загальнонаціональному вимірі прийдеться ще чимало попрацювати. Суспільним успіхом релігійних організацій, безумовно, є акредитація богослов'я в Україні. З березня 2006 р. богословська освіта здобула повні громадські права. Вищі навчальні заклади отримали можливість готувати фахівців за спеціальністю «богослов'я». Така практика поширена на Заході. Тривалий час Українська Держава була чи не єдиною країною у Центрально-Східній Європі, в якій дипломи, отримані за богословською кваліфікацією, не визнавалися на державному рівні. Акредитація богослов'я – доказ того, що богословська думка знаходить належне місце у науковому та суспільному житті України. Інша справа, чи знаходить відгук інтелектуальний потенціал світської освіти і науки в релігійних навчальних закладах?

Соціально значуща діяльність конфесій – це не тільки формальне відстоювання свого права на повноцінне існування, домагання рівності з іншими суб'єктами громадянського простору. Це також потужний канал соціалізації особистості. Працюючи з обездоленими, нарко- чи алкоголезалежними особами, важкохворими, засудженими тощо, релігійні організації будують з ними діалог на основі системи цінностей, відмінної від домінуючої у сучасному суспільстві, знайомлять

з основоположними духовними засадами людської цивілізації, навчають вимірювати власне життя категоріями справедливості, любові, честі, співчуття, поваги. Як наголошується в Декларації про сприяння діалогу і взаєморозумінню між релігіями і цивілізаціями: «Релігія – це рушійна сила, сила, котра все наповнює сенсом, забезпечує моральні принципи та позитивну спрямованість». У результаті закладається підґрунтя для толерації відносин у площині «людина-людина», «людина-спільнота». *Це і є «людський вимір» соціального служіння конфесій.*

Активна суспільна позиція релігійних організацій гарантувала їм високий авторитет. *Упродовж кількох останніх років рейтинг довіри до віросповідних об'єднань з боку населення становить близько 60 % [3] і суттєво перевищує ті рейтинги довіри, котрі громадяни виявляють до різних державних та політичних інституцій.* Така популярність Церкви доводить існування попиту на її послуги. Скажімо, половина батьків бажає, щоб їхні діти здобували освіту в навчальних закладах, заснованих релігійними організаціями [4]. Відповідно доки зберігатиметься суспільний запит на діяльність конфесій, доти вони матимуть належний рівень підтримання Українського народу.

Високий рейтинг довіри до релігійних організацій – це лише одне з очевидних унаочнень їхньої суспільно корисної праці. Інше полягає у переформатуванні владно-конфесійних відносин, які, природно, мають розбудовуватися як партнерські.

З відновленням незалежності у взаєминах держави і релігійних організацій на зміну атмосфері підозрілості й недовіри прийшла атмосфера довіри і відкритості, що відразу інтенсифікувало діалог між цими суб'єктами суспільного простору. Співробітництво центральної і регіональної влади з церквами та деномінаціями виявилось не лише в усних домовленостях, а й з часом віднайшло документальне підтвердження. Щоб уявити масштаби державно-конфесійної взаємодії, наведемо декілька показових прикладів.

У липні 2005 р. з благословення архієпископа Рівненського і Острозького Варфоломія підписано угоду про співпрацю між управлінням Державного департаменту України з питань виконання покарань у Рівненській обл. та Рівненською єпархією УПЦ МП. У квітні 2006 р. було підписано директиви міністром оборони України про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військово-службовців ЗСУ. На початку лютого 2007 р.

була підписана угода про співпрацю між УПЦ МП та МНС України; у квітні того ж року УГКЦ укладає угоду про співробітництво з Державним департаментом України з питань виконання покарань. Поглиблення державно-конфесійного співробітництва продовжувалося й у 2008 р. У червні мало місце підписання угоди про співпрацю між відділом Патріаршої курії УГКЦ у справах душпастирства силових структур України та командуванням ВМС ЗСУ в ділянці забезпечення душпастирської опіки особового складу ВМС. Аналогічний документ з УПЦ КП керівництво ВМС підписало наступного місяця. Вагомим кроком стало підписання 10 листопада 2008 р. Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗСУ. Документ підписали Міністерство оборони України, з одного боку, а з іншого – представники семи релігійних інституцій (УПЦ КП, УГКЦ, УПЦ МП, РКЦ, УАПЦ, ВСОЄХБ, ДУМУ). Оборонне відомство країни у такий спосіб планує запровадити ефективну систему душпастирства у ЗСУ та створити інститут військового духовенства.

Подальшою гармонізацією відносин держави і конфесій у царині освіти повинна займатися Громадська рада з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при МОН України, утворена наказом міністра 20 жовтня 2008 р. Основними завданнями органу визначені:

- представлення позиції церков і релігійних організацій з питань діяльності установи;
- виконання дорадчих функцій під час обговорення та прийняття рішень, а також здійснення моніторингу їх реалізації;
- забезпечення співпраці з міністерством щодо організації та проведення публічних громадських обговорень з основних напрямів його діяльності та окремих нормативно-правових актів.

Стратегічні рішення про формалізацію партнерства з профільними органами державної влади у вирішенні актуальних суспільних проблем ухвалили члени ВРЦРО на своєму засіданні 16 грудня 2008 р. Це – підписання двосторонньої угоди про співпрацю між Міністерством охорони здоров'я України і ВРЦРО та Меморандуму про співпрацю між ВРЦРО і Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі. Перший документ визначає ініціативи міністерства щодо взаємодії з конфесіями у сферах захисту життя (звуження практики абортів), морально-етичної просвітницької діяльності серед медичних працівників, студентів медичних навчальних закладів та молоді,

протидії епідеміям ВІЛ/СНІД та туберкульозу в Україні, запровадження медичного капеланства у хоспісах тощо. У другому документі йдеться про визнання ролі релігійних об'єднань у продукуванні і поширенні в суспільстві високодуховних цінностей, вихованні громадян на загальнолюдських етичних засадах. 15 березня 2009 р., спираючись на традицію конструктивної взаємодії Держави і Церкви, УГКЦ та МОЗ уклали угоду про співпрацю. Домовленості передбачають «врегулювання засад взаємодії у справі гуманізації медичної опіки на основі поваги прав та гідності людини; традиційних духовних, морально-етичних та культурних цінностей; усвідомлюючи взаємну відповідальність за оздоровлення українського суспільства» [5]. Кілька днів по тому глава оборонного відомства України підписав наказ «Про затвердження Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України». Зазначене Положення затверджено з метою налагодження тісної співпраці МО України з українськими церквами та релігійними організаціями для задоволення релігійних потреб військово-службовців, духовного, морально-естетичного, військово-патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України.

Ще одним кроком співробітництва влади з конфесіями стало утворення у травні 2009 р. Громадської ради з питань співпраці МОЗ України з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій. На дорадчо-консультативний орган покладається місія забезпечення відкритості діяльності МОЗ України та залучення громадськості до розроблення владних рішень у сфері охорони здоров'я; взяття до уваги думки церков та релігійних організацій під час розв'язання актуальних проблем діяльності міністерства; сприяння всебічному забезпеченню свободи совісті, віросповідання та подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин у сфері охорони здоров'я. Крім цього, за допомогою Громадської ради здійснюватиметься постійний діалог міністерства з церквами і релігійними організаціями з метою врахування їх позиції під час ухвалення владних рішень та посилення взаємного співробітництва, а також взаємодія у справі гуманізації медичної опіки, формування підходів до питань біоетики та залучення духовного потенціалу й досвіду соціальної роботи церков і релігійних організацій у сфері охорони здоров'я.

Розвиток державно-конфесійної кооперації, забезпечення свобод людини і громадянина призвели до відчутної гармонізації міжконфесійних

та міжцерковних відносин. Неабияку роль у цьому процесі відіграла реструктуризація ВРЦРО та її звільнення з-під контролю Держкомрелігій, поява нових міжконфесійних організацій – Рада представників християнських церков України, Української міжцерковної ради. Вказані об'єднання почали відігравати позитивну роль у формуванні подальшої архітектоники конфесійного середовища країни на принципах консенсусу, пошуку компромісу, взаємопорозуміння; інтеграції зусиль церков і деномінацій на ниві реалізації соціальних програм і проєктів; мінімізації наслідків наявних міжконфесійних та міжцерковних конфронтацій (адже значний їх масив виникає через низький ступінь поінформованості суспільства та рівень обізнаності його членів з різними релігійними традиціями) [6]; зміцненні іміджу України на міжнародній арені тощо.

Діяльність міжконфесійних структур, насамперед ВРЦРО, отримала схвалення української громадськості. Більше того для поглиблення діалогу церкви і влади на різних рівнях було створено аналогічні ради на рівні регіонів. Як показує досвід, такий інструмент взаємодії влади і церкви здатен приносити плідні результати. Поява і подальше функціонування останніх зарекомендували себе з найкращої сторони: у взаєминах місцевої влади з конфесіями почав переважувати дух партнерства, істотно зменшилася кількість протистоянь на релігійному ґрунті. Покажемо у цьому може бути досвід Харківської ОДА: тривалий час на Харківщині, попри значну кількість релігійних організацій, не спостерігалось міжконфесійних конфліктів [7].

Специфічною рисою процесу утвердження партнерської моделі державно-конфесійних відносин в Україні є той факт, що реальне співробітництво суб'єктів цих взаємин випереджає ухвалення відповідної законодавчої платформи, яка мала б його санкціонувати. Чинне законодавство про свободу совісті і релігійні організації не здатне належним чином виконати свою регламентуючу функцію через застарілість, суперечливість, нечіткість формулювань тощо. Окремі важливі аспекти державно-конфесійної взаємодії (повернення майна і власності релігійним організаціям, виділення земельних ділянок під будівництво культових споруд, викладання релігійно орієнтованих дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах) регулюються нині підзаконними актами, хоча потребують законодавчого унормування.

Тим не менше поступ хоча й повільний відбувається у правовому полі. Зокрема, внесено зміни до законів України «Про альтернатив-

ну (невійськова) службу» та «Про військовий обов'язок та військову службу», внаслідок чого зменшився строк альтернативної служби. З березня 2006 р. він становить 18 (замість 27) місяців, а для осіб з повною вищою освітою 13,5 (замість 18) місяців.

Релігійні організації домоглися ухвалення Парламентом 15 січня 2009 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законів України» (щодо права релігійних організацій на постійне користування земельною ділянкою). Окрім того, у лютому 2009 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013 роки» № 1026-VI від 19.02.2009 р., яким передбачається залучення до виконання програм профілактики ВІЛ-інфекції релігійних організацій.

В умовах зволікання з ухваленням нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» більшість науковців та експертів схилиються до думки, що перш, ніж вносити зміни у законодавство щодо свободи совісті та релігії, необхідно розробити й затвердити Концепцію державно-конфесійних відносин. У цій площині наявні серйозні напрацювання. Нині на стадії обговорення перебувають щонайменше два проекти документа – Держкомнацрелігій та Центру Разумкова.

Ще одна особливість національного варіанта кооперації між органами влади та конфесіями полягає в активізації співробітництва напередодні чергових виборів. Зокрема, Постановою КМУ № 811 від 5 серпня 2009 р. «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1995 р. № 1074 і від 20 лютого 1999 р. № 227» змінено (фактично спрощено) правила в'їзду священнослужителів-іноземців в Україну. 3-го вересня КМУ ухвалив іншу Постанову № 989 «Про ціни на природний газ для релігійних організацій». Документ зобов'язав відпускати природний газ для опалення культових споруд за цінами, затвердженими НКРЕ для населення.

Наведені приклади підтверджують, що деякі політики продовжують за традицією розглядати конфесії як потужний чинник визначення електоральних симпатій, а тому намагаються заручитися їхньою підтримкою.

Висновки

Партнерський формат взаємодії релігійних організацій з політичними та дер-

жавними структурами розглядається як найбільш прийнятний у демократичному суспільстві, оскільки сприяє максимальній реалізації права особистості на свободу совісті та віросповідання.

Партнерство Держави і Церкви в Україні – очевидна реальність. Але утвердженню повноцінної кооперації європейського зразка у державно-конфесійних відносинах суттєво перешкоджають перманентні проблеми, які накопичувалися роками. Особливо відчутними є:

- *відсутність єдності всіх гілок державної влади щодо концептуальних засад державної політики стосовно релігійно-церковної сфери*, котрі б концентровано на основі глибокого аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду системно розвивали смислову наповненість та стратегічні вектори цієї політики;

- *недосконалість чинного законодавства щодо релігії і церкви.* Базовий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», попри усі плюси, застарів і не дає відповіді на актуальні питання сьогодення. Він отримав серйозну критику з боку ПАРЄ.

За останні кілька років Парламент так і не зумів ухвалити нову редакцію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема:

- *присутність спекулятивної складової у державно-конфесійних відносинах.* Атмосфера підозри, недовіри, постійного очікування непрогнозованих кроків з боку опонентів призводить до того, що дух партнерства утверджується з певними труднощами;

- *роз'єднаність українського православ'я.* Суб'єкти церковного протистояння – УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ – не зуміли досягти очікуваного широким загалом порозуміння. Обумовлена політичною кон'юнктурою юрисдикційна різновекторність вказаних церков за роки незалежності призвела до вираженої сегрегації вірних у межах однієї конфесії, що стало джерелом міжцерковного напруження і конфліктності, серйозною перешкодою на шляху духовної консолідації Українського народу;

- *патрунування владними структурами (насамперед регіональними) певних церков.* У результаті послуговування не буквою закону, а принципом практичної доцільності чиновники демонструють прихильне ставлення до одних релігійних об'єднань та упереджене до інших. Факти конфесійно-церковної заангажованості регіональних влад привернули увагу світового співтовариства та дискредитують міжнародний авторитет України;

• **релігійна некомпетентність частини громадян.** На тлі потужного потоку інформації не вистачає цікавих, змістовних культурно-релігійнознавчих програм загальнонаціонального масштабу – доступних для кожного жителя України і здатних дохідливо, незаангажовано ознайомити його з найрізноманітнішими віросповідними традиціями власного народу та світу, розповісти про приклади толерантності та взаємоповаги в реальній практиці. Особливо це відчувається у вітчизняному телевізійному просторі, перенасиченому низькопробною попсовою продукцією, що стимулює пробудження у глядачів нищих пристрастей та почуттів.

Відсутність глибоких і зважених знань про духовно-культурний спадок України, його еволюцію у сучасних умовах обумовлює упережене ставлення громадян до конфесійного розмаїття, ускладнює безконфліктну інкорпорацію різних віросповідань в український соціум.

Таким чином, подальші успіхи в розбудові національної системи державно-конфесійних відносин на засадах партнерства **залежатимуть від розв'язання таких ключових питань, як:**

• ухвалення Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, котра би максимально врахувала зміни, що відбулися на релігійній карті країни за період після відновлення незалежності Української Держави;

• прийняття нової, за своєю суттю європейської, редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», котрий би відповідав виключно національним інтересам Українського народу;

• підготовки та ухвалення Закону України «Про реституцію», передбачення у ньому

чітких механізмів повернення релігійним та іншим організаціям і громадянам майна та іншої власності, конфіскованих у минулому;

• налагодження й проведення регулярного діалогу з інституціями Ради Європи щодо пошуку і запровадження механізмів гармонізації державно-церковної взаємодії;

• збереження і примноження досвіду державного сприяння у справі подолання міжконфесійних конфліктів та обстоювання виключно національних інтересів у діалозі з іншими помісними православними церквами світу. Підтримання і впровадження у практичну площину ініціатив щодо поновлення діалогу між УПЦ, УПЦ МП КП та УАПЦ;

• вивчення світового і європейського досвіду в частині інкорпорації релігійної компоненти у навчально-освітній процес, його врахування при виробленні національного формату взаємодії духовної і світської систем освіти;

• включення до освітніх гуманітарних програм вищих навчальних закладів обов'язкового курсу академічного релігійнознавства;

• поширення циклів просвітницьких культурно-релігійнознавчих проєктів, забезпечення регулярної трансляції таких програм на загальнонаціональних (в обов'язковому порядку) і комерційних (в порядку домовленості) каналах телебачення та радіо;

• проведення політики неприйняття випадків лобіювання інтересів певних конфесій представниками влади, які дискредитують органи державної влади патронуванням тих чи інших релігійних об'єднань.

Використані джерела

1. Єленський, В. Держава та релігійні інституції в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс // Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти. Науковий щорічник. – Київ, 2006. – С. 100.

2. Декларація о содействии диалогу и взаимопониманию между религиями и цивилизациями, принятая на Всемирной конференции, которая состоялась 26–28 октября 2007 года в Охриде, Республика Македония // Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник. – Київ: Світ знань, 2007. – С. 200.

3. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000–2007 років // Національна безпека і оборона. – № 8, 2007. – С. 24; Українці найбільше довіряють Церкві // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://orthodoxy.org.ua/uk/ro_eparhiyah/kiivska/2007/06/06/8320.html; Церква користується найбільшою довірою українців // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://orthodoxy.org.ua/uk/ro_eparhiyah/kiivska/2007/11/13/11677.html

4. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000–2007 років // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 8. – С. 28.

5. УГКЦ та Міністерство охорони здоров'я підписали угоду про співпрацю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;27871/>

6. Стан релігійної свободи і рівня толерантності в регіонах України (за результатами опитування // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.risu.org.ua/freedom/resources/library/tolerance04/>

7. Державно-конфесійні відносини // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.risu.org.ua/freedom/news/article;26672/>